

TURK KÜLTÜRÜNÜ ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ

TÜRK KÜLTÜRÜ

SAYI 56

YIL V

HAZİRAN 1967

İRAN SİYASİ HAYATINDA KAŞGAYLAR VE OYNADIKLARI ROL

Doç. Dr. Cengiz Orhonlu

Kaşgaylar XIX. yüzyılın ikinci yarısına gelinceye kadar varlıklarını pek hissettirmemişlerdir. Bu büyük Türk oymağının merkezi Firuzâbâd'dır. Kaşgay reisleri fiilen Firuzâbâd, Feraşbend vâlisi idiler. Evvelce Kaşgay hanları ailesinin daha mesuliyetli makamlar işgal ettikleri anlaşılıyor. Kaçar hanları kendilerinden çekindikleri Kaşgayları kontrol etmek gagesiyle vilâyet merkezleri ile Tahran'a topluyorlardı. Bu zamanda Darab Han Kaşgay oymakları reisi idi. 1871-1872 yılında yukubulan kıtlık, bütün İran'ı olduğu gibi Kaşgayları da büyük zarara uğrattı. Kaşgaylar nüfuslarının birçoğunu bu arada kaybettiler. Daha önce Kaşgaylar 60.000 hane kadar vardı. Gerek bu kıtlık, gerek bir kısım oymak mensuplarının yerleşik hayata geçmeleri, Kaşgay nüfusunun azalmasına sebep olmuştu. Kaşgay hanı o zaman Muhammed Kulu Han idi; bundan sonra yerine Sultan Muhammed Han geçmiştir; bu zatın İlbeyi Darab Han idi. Bu Kaşgay reisinin vefatı oymaklar arasında bir iç çekişmeye sebebiyet verdi. Bu çekişmeden bıkan 5.000 kadar hane (tahminen 25.000 kişi) Bahtiyari aşiretine katıldı; bir o kadarda İlat-ı Hamse arasına karıştı (Hamse Türkleri için bk. A. Caferoğlu, İran Türkleri, Türk Kültürü, sayı 50 (1966), s. 131). Takriben 4.000 hane de köylere dağıldı. Bu yüzden XIX. yüzyılın sonlarında nüfusları 25.000 haneye imişti ki, 125.000 kişi kadar eder (G. N. Curzon, Persia and the Persian Question, London 1892, c. II, s. 112-113; adı geçen yazar bu sayıyı fazla bulmaktadır. Karşılaştırınız: Cengiz Orhonlu, Kaşgaylar, Türk Kültürü, sayı 54 (1967), s. 425). XX. yüzyıl başlarından itibaren Kaşgaylar tekrar kuvvetlenmeğe ve kendilerini İran iç siyâsetinde de göstermeğe başladılar.

XX. yüzyıl başlarında Kaşgayların başında Savletüddeve adlı kudretli bir reis (ilham) vardı. Hükümet bu zata Serdâr-ı aşâir unvanını vermişti. Bu devirde Kaşgaylar sayı ve silâh bakımından o kadar iyi durumda idiler ki, yabancı müşâhitlere göre, İran Hükümetinin İsveçli subaylar nezâretinde yetiştirilen jandarmalarına ve ordusuna bile karşı koyabilecek derecede kudret gösteriyorlardı. Devrin siyasî durumu icabı İran'da bulundurulan İngiliz kıtalarına bile karşı durabilirlerdi (Sir

Arnold Wilson, South Persia, A Political officer's diary, 1907-1914, London 1941, s. 179, 194). Savletüddevele hâkim olduğu topraklar üzerinde sıkı bir emniyet tertibatı kurmuştu. Çoğu zaman komşu aşiretler de onun tesiri altında hareket etmekte idiler. Şiraz'da bulunan Fars umumî valisinin nüfuzu şehir hudutları içine inhisar etmekte idi. Hattâ onu bu şehirde muhasara bile etmişlerdi. Kaşgaylar silâh gibi savaş malzemesini ya sahilden veya Şiraz'dan temin ediyorlardı. Almanya ve Fransa'da hazırlanan bu malzeme umumiyetle Fransız firmaları tarafından sevkedilmekte idi (Sir Arnold Wilson, aynı eser, s. 185, 188, 191). Birinci Dünya Harbinin başlamasından önce Almanlar ve İngilizler İran'ı kendi saflarına kazanabilmek için her türlü fırsatı kullanmaya çalışmışlardı. Almanlar Wassmuss adlı ajanları ile İran'daki aşiretleri kazanmak için büyük gayret gösterdiler (Bu zatın faaliyeti için bk. Christopher Sykes, Wassmuss "The German Lawrence", London - New York 1936, 271 s.). Wassmuss Kaşgayları ve dağlık yerlerdeki diğer aşiretleri elde ettiği gibi, İngiliz taraftarı olarak bilinen Bahtiyârî aşiretinin ileri gelenlerini de kazanmıştı (G. Lenczowski, Russia and the West in Iran, 1918-1949, A Study in big power riwalry, New York 1949, s. 149). İngilizler Alman tesir ve baskısını kaldırma gayretlerine karşı en tehlikeli kuvvet olarak Kaşgayları buldular. Kaşgay İlhamı Savletüddevele Fars eyâletinde İngilizlerin bulunmasının kendi aleyhine olduğunu bildiği için, onlara muhalefet etti. Fakat sonunda İran Hükûmetine bağlı kalacağını ve baskınlar yapmıyacağını beyan ederek bir anlaşma imzaladı (1917). Bu anlaşmaya uygun hareket ederse Kaşgay İlhamı olarak tanınmakta devam edecekti (Sir Percy Sykes, A History of Persia, London 1921, c. II, s. 477, 478, 479; bu eserin Birinci Dünya Harbine âit kısımları Yüzbaşı Mehmed Cemal tarafından İran Tarihi adı ile Türkçeye çevrilmiş ve İstanbul'da 1341 de basılmıştır). Nâsirüddin Kaçar Şah'ın vefatından beri İran'daki aşiretlerde hükûmet korkusu kalmamıştı. Fars eyâletindeki umumî valinin hiçbir nüfuzu yoktu (aynı eser, s. 481). Savletüddevele anlaşma imzalamakla beraber bâzı teşebbüslere girişmekten de geri kalmadı. Bu teşebbüslerin mühimi kendinin önyayak olduğu, diğer komşu aşiretler arasında İran'dan İngilizleri atmağa mâtuf olan bir aşiretler konfederasyonu kurmak idi. Daha doğrusu Savletüddevele'nin faaliyeti ileride meyvesini bir konfederasyon şeklinde verebilecekti. Kaşgaylar önce kendi kuvvetlerine dayandılar. Daha sonra komşu aşiretlerden de kendilerine katılanlar oldu. 18 Mayıs 1918 de Kaşgaylar mücadeleye başladılar. Bu ülkeyi nüfus altına almak hususunda, Kaşgayların bertaraf edilmesi kanaatine varan İngilizler kuvvetlerini arttırırken, bir taraftan da İran Hükûmetinin desteğini temin etmişlerdi. Bununla beraber İran devlet büyüklerinden bazıları el altından Kaşgayları

destekliyorlardı. İngilizler Savletüddeve'nin rakibi ve ağabeyi olan İhtişam ile de ilgi kurdular. İhtişam, Savlet'den önce bir - iki defa ilhan olmuştu; küçük kardeşinin kendisinden daha kabiliyetli olması yerini ona terketmesine yol açmıştı. Kudretli ilhanı Savletüddeve'yi bertaraf etmek için İngilizler, İran Hükûmetine onu azlederek yerine büyük kardeşini geçirmeyi tavsiye edince, bu, Kaşgaylar üzerinde de tesirini gösterdi. 7 - 8 Temmuz'da Kaşgaylar Firuzâbâd'a doğru çekilmeye başladılar. Fars eyâleti vâlisi ile İran ordu kumandanı Savlet'e hücum etmeyi kararlaştırdılar. Kaşgaylar kısa bir mukavemetten sonra oradan da çekildiler. 2 Temmuz'da çıkıp etrafa yayılan kolera salgını gerek İngiliz - Hint, gerek Hükûmet kuvvetleri, gerekse Kaşgaylar arasında büyük telefata sebep oldu. Savletüddeve yerine Kaşgay reisliğine getirilen İhtişam İngiliz tavsiyesi ile bu mevkie geldiğinden Kaşgay merkezi olan Firuzâbâd'da durum karıştı. Savletüddeve bunu kolay kabul edecek insanlardan olmadığı için, önceki mücadeleye katılmamış Kaşgaylardan derlenmiş 1.500 kişi ile İhtişam'ı muhasara etti. İngilizler ona karşı çıktılar. Yapılan çarpışmada Kaşgaylar kaybettiler. Bu savaş Savletüddeve'nin kudretini büyük ölçüde kırdı (Sir Percy Sykes, aynı eser, c. II, s. 501, 503, 504, 505, 506, 508, 510, 511, 512, 513, 514).

Yeni İran'ın kurucusu Rıza Şah zamanında (1921-1941), bu hükümdarın İran'daki icraatı Kaşgayları büyük zarara uğrattı. 1930 yıllarında Konar-göçerleri yerleştirme hususunda teşebbüse geçen Hükûmetin iskân şartlarını dikkate almadan yaptığı "tehcir" müspet sonuç vermedi. Konar-göçerler önce silâhtan tecrit edildiler, sonra, zorla yerleştirilmek üzere, ayrılmış topraklara gönderildiler. Savletüddeve ve büyük oğlu hapsedilmişlerdi. Savlet hapiste iken vefat etti (Maria Thérèse Ullens de Schooten, Lords of the Mountains, London 1956, s. 87). Altı yıldan fazla bir zaman kaldıkları, hastalık ve kıtlık gibi felâketlerin yanısıra iskân edildikleri yerlerin çoraklığı Kaşgaylardan birçok kimsenin ölmesine sebep olmuştu. Kaşgayların yerleştirildikleri toprakları gezen bir yabancı, buraların genç neslin sıhhati üzerinde kötü tesirler yaptığını belirtmiştir. Rıza Şah'ın tahttan indirilmesinden sonra (1941) bütün oymaklar hapisten çıkarılmış olan reislerinin idaresi altında kendi yerlerine döndüler. Eskisi gibi yaylak-kışlak arasında mevsime tabi olan devri hayatlarına devamla başladılar (Oliver Garrod, The Nomadic Tribes of Persia to-day, Journal of the Royal Central Asien Society, 33 (Januery 1946), s. 34-35).

İkinci Dünya Savaşında, tıpkı, Birincisinde olduğu gibi İran'da Alman ve İngiliz nüfuz çatışması bu ülkeyi bir iç savaşın eşiğine atacak derecelere getirmişti. Bu sırada İran'da Schulze adlı bir Alman faaliyette

bulunuyordu. Almanların Rusya'ya hücum ettikleri 1941 yılında İran Hükûmetine ülkedeki Almanların çıkarılması hususunda müşterek bir nota veren İngilizler ve Ruslar İran'ı işgale başladılar. İngiliz - Rus baskısı sonucunda Schulze, karısı ve arkadaşları güneye kaçtı. Orada Kaşgaylar arasında faaliyette bulunarak ülkeyi ikiye ayırmaya çalıştı. Hattâ İngilizler Rusya'ya yardım hususunda güney yolunda en büyük engel gördükleri Kaşgay oymaklar birliğini ortadan kaldırmayı bile tasarlamışlardı; fakat o zaman Türkiye'nin Tahran Büyükelçisi bulunan Cemal Hüsnü Taray'ın faaliyeti sonunda bu kötü düşünce önlenmiştir. Elçi Kaşgaylar'ın Türkiye'ye nakledilmesini dahi teklif etmişti. İran Dışişleri Bakanı Saadi aracılığıyla, askerî uçakla Şiraz'dan Tahran'a getirilen Kaşgay Hanı Nasır Han'ın küçük kardeşi olan Hüsrev Han'a Türkiye Elçisi, İngiliz tekliflerini kabul ederek Alman casuslarını teslim etmelerini tavsiye etmişti. Buna cevaben Hüsrev Han, iltica etmiş kimseleri teslim etmenin aşiret namusuna aykırı olduğunu söylemişti. Fakat sonunda kendisine tavsiye edilen şeyleri yaptı. Bu konuşmada Hüsrev Han Türkiye hakkında; "Babamız ilk defa bizimle ilgileniyor." sözünü sarfetmişti (Cemal Hüsnü Taray, Kaşgaylar meselesi ve karmakarışık işler, Cumhuriyet gazetesi, 18, 19, 20, 21 Nisan 1963). Güneydeki Kaşgaylar Nasır ve Hüsrev Hanlar idaresinde idi. Bunlar eski İlhanı Savletüddeve'nin çocukları idiler. Kaşgaylar 1943 baharında Rıza Şah tarafından kanuna aykırı olarak ellerinden alınan topraklarını geri almak için ayaklandılar. Bu isyan dolayısıyla İsfahan dolaylarına kadar yayıldılar. Diplomasi yolu ile meseleyi halle çalışan İran Hükûmeti General Firuz'u bu işin haline memur etti. Bu teşebbüsten bir sonuç alınmadı. Kaşgaylar 1943 Haziranında Samiram kalesini zaptedip, içinde, aralarında 3 albay olduğu halde, 200 kişiyi katlettiler; bu suretle orduyu ağır bir mağlûbiyete uğrattılar. Hükûmet tekrar diplomasiye başvurdu. 1943 Ağustosunda anlaşmaya varıldı; bunda İngiliz mümessilinin büyük rolü oldu (G. Lenczowki, aynı eser, s. 163, 166, 248). İngilizler Kaşgay tesir sahasına özel bir ilgi göstermekte idiler. Bunun sonucu, aşiretler ile yakın bir dostluk münasebeti kurulması oldu. 1944 baharında Schulze ve arkadaşları İngilizlere teslim edildiler.

İran'da aşiretler özellikle Kaşgaylar komünizme ve bir komünist partisi olan Tudeh Partisine aleyhtar bir durum takınmakta idiler. İran Meclisinde aşiretlerin bu durumunu müdafaa eden Seyyid Rıza'ya karşı Kaşgay ve Bahtiyarî reisleri bir bildiri yayınlayarak şükranlarını ifâde ettiler (27 Nisan 1944). Rus ve İran komünist organları bu siyaseti tenkid ettikleri gibi aşiretleri İran'dan ayrılmayı hedef tutan bir siyaset gütmekle itham ettiler. Bu hücumlar daha ziyade Kaşgay hanlarına yöneltilmiş ve onları Alman taraftarı olmakla itham eder mahiyette idi (George

Lenczowski, aynı eser, s. 252, 253). 1946 Eylül ayında Kaşgay Hanı Nasır Han'ın başkanlığı altında Kaşgay, Bahtiyarî, Huzistan, Basra Körfezi sahillerinden birkaç küçük aşiretten bir birlik meydana gelmişti. Bu birlik komünist Tudeh Partisine mensup olan bakanların kabine dışı bırakılmalarını, güney eyâletleri için mahallî bir muhtariyet ve onlar için Parlâmentoda temsilci sayısının artırılmasını istediler. 23 Eylül'de bu istekleri içine alan bir muhtıra Fars Umûmî Vâlisi General Mehdi Fatimî'ye verildi. Aşiretler Buşir, Kâzerûn, Abadeh, Bender-i Amir'i ele geçirip Şiraz'ı muhasara ettiler. Bu hareket Kirman'a kadar yayıldı. Oradaki mahallî idareci de isyancılarla birleşti. Âsiler Fars eyâletinde Sedem(?) denen bir ihtilâl heyeti meydana getirdiler ve isyanlarına millî bir mahiyet vermeye çalıştılar. Bu hareket güneyin din adamları tarafından da desteklenmekte idi. Tanınmış dinî reisler de Tudeh Partisi mensuplarının kabineden çıkarılmasını istediler. Kaşgay Hanı ve Aşiret Birliğinin Başkanı olan Nasır Han Hükûmetin Şiraz'a gönderdiği heyete 24 saatlik bir ultimatom verdi. Bu sert tutum karşısında Hükûmet anlaşma yapmağa yanaştı. Şiraz Müstahkem Mevki Kumandanı Zâhidî ile Nasır Han arasındaki anlaşmada Hükûmet aşiretlerin isteklerinin çoğunu kabul etti. Başbakan Kıvamussaltana Ahmed 17 Ekim'de kabine üyeleriyle istifa ederek derhal yeni bir kabine teşkil etti; Kaşgay ve diğer aşiretlerin istemedikleri komünist bakanlar böylece kabine dışı bırakılmıştı. Kaşgaylar, dolayısıyla diğer aşiretler, gayelerine erişmişlerdi. Tudeh Partisinin güneye yayılmaları durdurulduğu gibi, Tahran'daki komünist sızması da önlenmişti (G. Lenczowski, aynı eser, s. 305, 306). Nasır Han'ın küçük kardeşi Hüsvrev Kaşgayları temsilen Meclise girdi; bu şekilde Lurlar, Buluçlar v.s. için de birer temsilci Meclise gönderildi.

Başbakan Musaddık zamanında Kaşgaylar ona taraftar oldular. Hatâta Musaddık'ın iktidardan uzaklaştırılmasından sonra, onun serbest bırakılması için fiilî harekette bulunacaklarını dahi belirttiler. Şah'ın Şiraz'a gönderilen özel temsilcisi Şiraz'ın Kaşgaylar'ın istilâ tehdidi altında bulunduğunu bildirdi. Kaşgaylar açıkça Musaddık'ı destekliyorlardı (New York Times, 4 Eylül 1953). Kaşgayların bu düşünceleri etrafa yayılmaya başlamıştı; Hükûmet bunu yalanlamak ihtiyacını duydu (New York Times, 23 Eylül 1953). Bu açıklamaya rağmen Fars eyâletinde gergin durum devam ediyordu; tank birlikleri herhangi bir harekete karşı geçit noktalarını tutmaya hazırlanıyordu (New York Times, 26 Eylül 1953). Kaşgaylar, Musaddık serbest bırakılmadığı takdirde Şiraz'a hücum edeceklerini Hükûmete bildirerek savaş durumuna geçtiler; Hükûmet de askerî harekâta başlayacağını ilân ederek mukabil tehditte bulundu (New York Times, 28 Eylül 1953). Kaşgaylar ordu birlikleriyle çarpışmak üze-

re ilerledikleri sırada Şah, Hüsrev Han'dan memleketi terketmesini isteyen bir ulti-matom gönderdi. Bu mücadeleden ancak komünistlerin istifade edeceklerini söyleyen Kaşgay Hanı Nasır Han Hükûmet kuvvetleriyle bir çatışmayı önledi ve aynı zamanda Fars eyâleti askerî vâlisini verdiği tahrik edici beyanatlarından dolayı tenkid etti. Bunun üzerine adı geçen askerî vâli sözlerinin yanlış anlaşıldığı suretinde tevilde bulunarak durumun yatışmasına yardımcı oldu. Şiraz'da bulunan Hüsrev Han da ordu ileri gelenleriyle Şah'ın ulti-matomu üzerine müzakereye razı oldu (New York Times, 4 Ekim 1954, 2 Kasım 1954). Kaşgaylar Başbakan Zâhidî'nin aleyhinde olmamakla beraber, Musaddık zamanında elde ettikleri yarı muhtariyeti de muhafaza etmek istiyorlardı. Esasen Musaddık taraftarı olmaları bundan dolayı idi (Cumhuriyet gazetesi, 23 Eylül 1953).

1959 da Meclis tarafından kabul edilen toprak reformu tatbikata geçirildiğinde Kaşgayların ve diğer —Mamasni, Bahtiyarî vs.— aşiretlerin tekrar siyaset sahnesine çıkmasına sebep oldu. 1962 yılı Kasım ayında topraklarının ellerinden alınması Kaşgayların ciddi protestolarına sebep oldu. Ellerindeki geniş topraklar aşiret malı olduğundan şahıs malı gibi telâkki edilmemesi icabederdi. Hükûmetin evvelce tanyageldiği, toprakları üzerindeki hukuklarının müdafaası için silâha sarılmak zorunda kaldılar. 1930 larda yapılmış olan 'tehcir' suretiyle yerleştirme olayının acı hâtırası ve kudretli reisleri Savletüddeve'nin hapiste vefatı unutulmamış olup aralarında canlı olarak yaşıyordu. Kasım 1962'de toprak işleri ile meşgul İranlı memurun öldürülmesi üzerine ordu birlikleri harekete geçirildi; Kaşgayların silâhtan tecrit edilmesi fikri, bu hareket üzerine Hükûmet mahfillerinde kuvvet kazandı. Fars eyâletinde bulunan Kaşgaylar İran Hava Kuvvetleri tarafından bombalandı. Fakat büyük bir nişancı olan Kaşgaylar tüfekte bu uçaklardan iki tanesini düşürmeğe muvaffak oldular. (Cumhuriyet, 8 Mart 1963). İran Hükûmeti, gazetelerin yazdığına göre, Kaşgaylara karşı harb ilân etti (!). Kaşgaylar birçok karakol ve askerî birlikleri basarak cephane ve silâh ele geçirmişlerdi; yaptıkları çarpışmalarda birçok başarılar elde ettiler (Cumhuriyet, 14 Mart 1963). Mamasani aşireti de Kaşgaylar gibi toprakları için Hükûmet kuvvetleriyle mücadele halinde idi. Kaşgay ve Mamasaniler kanuna aykırı olarak afyon yetiştirmekten de suçlanmakta idiler (Cumhuriyet, 15 Mart 1963).

Halen Kaşgaylar hakkında herhangi bir haberin dışarı sızmasına gayret edildiği için son durumun ne olduğu bilinmemektedir. Kaşgaylar ile Hükûmet arasındaki münasebet, toprak reformunun Kaşgay topraklarındaki tatbikatın sonucu da bundan dolayı bilinmiyor. Bu yıl sızan ve gazetelerde çıkan bir habere göre, iki Kaşgay ileri geleni mahkemesiz ola-

rak idam edilmiş ve bu dışarıdaki İran öğrencileri tarafından Birleşmiş Milletler önünde protesto edilmiştir. Keza yine duyulan ve doğruluğu tahkik edilemeyen habere göre, 1966 yazında Kaşgaylar Fars eyâletinde yayılarak Şiraz'ı muhasara etmişler. Bunlardan anlaşılıyor ki, İran Hükûmeti ile Kaşgayların birbirlerine itimat ederek anlaşmaları için bâzı fedakârlıkların yapılması icabediyor. Bunda da en büyük rol Hükûmete düşüyor.